

Małgorzata Moras

Reformy Józefa II (1780-1790) a rządy prawa

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 16, 131-149

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAŁGORZATA MORAS
(Kraków)

Reformy Józefa II (1780–1790) a rządy prawa

Reforms of Josef II (1780–1790) and the rule of law

Die Reformen von Josef II. (1780–1790) und die Rechtsstaatlichkeit

Wprowadzenie. 2. Reformy sądowo-administracyjne i społeczne. 3. Reformy w dziedzinie prawa. 4. Zakończenie.

1

Na wstępie należy przypomnieć, że proces polegający na przeprowadzeniu reform gospodarczych, politycznych, społecznych i kulturowych w monarchii habsburskiej począwszy od drugiej połowy XVIII wieku zwany był józefinizmem¹ lub też *Reformabsolutismus*². Proces ten prowadził do modernizacji państwa, a jego oddziaływanie sięgało aż XIX wieku. Reformy przeprowadzane przez cesarza Józefa II w monarchii habsburskiej miały w wielu przypadkach charakter niezwykle postępowy. Próba odpowiedzi na pytanie, na ile reformy Józefa II były przejawem tworzenia w Austrii podstaw rządów prawa i państwa prawa jest szczególnie interesująca. „Przez państwo prawa w znaczeniu formalnym rozumie się państwo, którego ustroj opiera się na spisanej konstytucji zawierającej trójpodział władz, niezależność sądownictwa, związanie administracji prawem oraz katalog praw i wolności obywatelskich. Innymi słowy, na państwo prawa w ujęciu formalnym składa się system procedur i instytucji zabezpieczających praworządne działanie administracji, ale także gwarantujących dochodzenie przez obywateli praw podmiotowych”. Z kolei państwo

¹ Terminy józefinizm (*der Josephinismus*) oraz józefiński (*josephinisch*) w sensie ideologicznym powstały ponad 40 lat po śmierci Józefa II. Szerzej na ten temat zob. artykuł D. Bealesa, *Joseph II. und der Josephinismus*, [w:] *Der aufgeklärter Absolutismus im europaeischen Vergleich*, Wien-Koeln-Weimar 2002, s. 37 i n.

² Szerzej na temat podsumowania tego okresu w Austrii i zaznaczenia rangi reform przeprowadzonych przez Marię Teresę zob.: S. Salmonowicz, *Czy istniał oświecony absolutyzm w Europie XVIII wieku?*, „Studia z Historii Ustroju i Prawa”, Poznań 2002, s. 341.

prawa w znaczeniu materialnym „kieruje swoją uwagę na treści, jakie niesie za sobą prawo”³. W reformach Józefa II można odnaleźć wiele elementów stanowiących pierwszy krok w stronę praworządności. Wybrane reformy zostaną przedstawione w niniejszym opracowaniu.

Reformy zapoczątkowane zostały przez matkę Józefa II – Marię Teresę (1740–1780)⁴. Miały one na celu skonsolidowanie państwa i stworzenie silnej i jednolitej monarchii absolutnej poprzez likwidację różnic pomiędzy poszczególnymi krajami wchodzącymi w skład monarchii habsburskiej⁵. Nabrały tempa, gdy współregentem został Józef II (1765 r.). Zapatrywania Józefa II ukierunkowane na zmiany w państwie, w porównaniu z konserwatywnym światopoglądem Marii Teresy, były niezwykle radykalne. Cesarzowa podchodziła sceptycznie do nowych, oświeceniowych koncepcji, ponieważ w dużej mierze podważały jej poglądy ukształtowane w ciągu całego życia. Za jej panowania niemożliwe były postępowe reformy dotyczące statusu chłopstwa i tolerancji religijnej. W trakcie swych rządów Maria Teresa wierna była bowiem maksymie *fortiter in re – suaviter in modo*. Nawet kwestia zniesienia tortur została przez nią przekazana do uznania syna⁶. Cesarzowa różniła się od swego syna także pod względem określenia źródła władzy, za które uważała Bożą łaskę (*Gottes Gnaden*). Wola Boża, zrządzenie Boże, były nie tylko podstawą i uzasadnieniem władzy, lecz również dyrektywą i miarą dla działań podejmowanych przy jej sprawowaniu, czyli wszystkie czynności podejmowane przez władcę musiały mieć za cel ogólne dobro i szczęście poddanych. W taki sposób Maria Teresa połączyła religijno-teokratyczne uzasadnienie jej nieograniczonej władzy z koncepcją dobra wspólnego⁷.

Józef II miał odmienny stosunek do reform oraz do państwa. W przeciwieństwie do Marii Teresy, był otwarty na nowe koncepcje. Jego zdaniem, państwo było wynikiem zawarcia umowy społecznej, a monarcha pierwszym sługą państwa. Według niego szczególna pozycja monarchy nie była uzasadniona Boską wolą, lecz wyłącznie służbą w interesie państwa i poddanych⁸. Uznawał monar-

³ A. Dziadzio, *Koncepcja państwa prawa w XIX wieku – idea i rzeczywistość*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, t. 57, z. 1, s. 177, 178.

⁴ Szerzej na temat zakwalifikowania Marii Teresy i Józefa II do grona władców oświeconego absolutyzmu zob.: S. Salmonowicz, *Czy istniał...*, s. 333–346.

⁵ H. Reinalter, *Der Josephinismus als Variante des Aufgeklärten Absolutismus und seine Reformkomplexe*, s. 9 i 10, [w:] *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*, Wien–Koeln–Weimar 2008.

⁶ W. Ogris, *Zwischen Absolutismus und Rechtsstaat*, [w:] *Elemente europäischer Rechtskultur*, Wien 2003, s. 59, 60.

⁷ W. Ogris, *Recht und Staat bei Maria Theresi*, [w:] *Elemente europäischer Rechtskultur...*, s. 115–116.

⁸ R. Pranzel, *Das Verhaeltnis von Staat und Kirche/Religion in tereshianisch-josephinischen Zeitalter*, s. 27, 28, [w:] *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*, Wien–Koeln–Weimar 2008.

chę za zwyczajnego człowieka porównywalnego z każdą jednostką, który zajmował pierwszorzędną pozycję w państwie przez specjalny charakter służby, jaką pełnił⁹. Państwo nie stanowiło już narzędzia samowoli królewskiej, a władca nie uosabiał państwa, lecz był jego instytucją.

Co ciekawe, już za panowania Marii Teresy powstała koncepcja kodeksu politycznego określającego prawa i obowiązki pomiędzy panującym a poddanymi. Chodziło o próbę samoograniczenia władzy monarchy poprzez ustawodawstwo. Projekt ten nie został zrealizowany nawet za panowania Józefa II. Nie był to bowiem odpowiedni czas – społeczeństwo nie dojrzało do takich reform, a także z uwagi na wybuch rewolucji francuskiej¹⁰.

Ten sposób ujęcia pozycji władcy wiązał się z zasadą równości wszystkich poddanych, która przyświecała reformom Józefa II. Równość poddanych miała dlań znaczenie pierwszorzędne i była eksponowana w większości aktów prawnych wydanych za jego panowania.

2

W związku ze wspomnianą powyżej zasadą równości wobec prawa, za rządów Józefa II była realizowana reforma sądownictwa.

W krajach wchodzących w skład monarchii utworzono sądy apelacyjne dla spraw karnych i cywilnych. W pierwszej instancji w sprawach cywilnych utrzymany został charakter stanowy sądownictwa. Dla ludności chłopskiej i miejskiej przeznaczone były sądy miejscowe (*Ortsgerichte*). Sprawami właścicieli posiadłości prywatnych we wsiach i miasteczkach zajmowały się sądy dominalne. W miastach funkcjonowały senaty cywilne magistratów miejskich. Natomiast dla szlachty i osób prawnych sądem pierwszej instancji był sąd ziemski (*Landgericht*)¹¹. Ostatnią instancją była Najwyższa Izba Sprawiedliwości, czyli *Oberste Justizstelle*, utworzona w Wiedniu za panowania Marii Teresy. Dodatkowo prawie wszystkie sądy szczególne (*Sondergerichte*) zostały zlikwidowane.

Józef II w programie zakładającym upaństwowienie wymiaru sprawiedliwości za główne cele uznał także redukcję licznych sądów ziemskich (*Landgerichte*) zajmujących się ciężkimi przestępstwami kryminalnymi i zastąpienie ich sądami kryminalnymi (*Kriminalgerichte*). Wytyczne Józefa II określały, by w każdym głównym mieście cesarstwa (stolicach poszczególnych krajów) powstał jeden sąd kryminalny, a w dużych okręgach nawet dwa. Miały to być sądy profesjonalne,

⁹ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und Rechtsreformen*, [w:] *Elemente europaeischer Rechtskultur...*, s. 125–130.

¹⁰ W. Ogris, *Zwischen Absolutismus...*, s. 65 i 66.

¹¹ A. v. Domin-Petruschevecz, *Neuere oesterreichische Rechtsgeschichte*, Wien 1869, s. 105.

obsadzone osobami należycie wykształconymi i odpowiednio wynagradzanymi. Powszechne sądy kryminalne były jednolite dla wszystkich poddanych, niezależnie od ich przynależności stanowej. Sądami drugiej instancji były sądy apelacyjne, którym poza funkcjami orzecznymi przypisano także inne zadania. Sprawowały nadzór nad sądami niższej instancji, przeprowadzały egzaminy sędziowskie oraz adwokackie, wystawiały dekryty kwalifikacyjne dla osób ubiegających się o stanowiska w magistratach oraz innych władzach (*Obrigkeiten*)¹². Komisja odpowiedzialna za reformę uznała, że przy tworzeniu nowej struktury sądowej pod roz wagę będzie brana liczba prowadzonych przez sądy postępowań. Należy także zaznaczyć, że istniejące sądy kryminalne nie były nadmiernie obciążone sprawami kryminalnymi. Dla przykładu w Dolnej Austrii w 1783 r. 260 sądów było odpowiedzialnych za 250 przestępstw kryminalnych rocznie. Patent dotyczący reorganizacji sądów został ogłoszony 20 sierpnia 1787 r. i obowiązywał w krajach austriacko-czeskich oraz w Galicji¹³.

Reformy organizacji sądownictwa, mimo że niezupełne, zasługują na pozytywną ocenę. Z założenia miały doprowadzić do uproszczenia oraz ujednoczenia aparatu wymiaru sprawiedliwości, wprowadzenia w pewnym zakresie powszechnego, profesjonalnego, państwowego sądownictwa, a także wzmocnienia zasady równości wobec prawa, co szczególnie dotyczyło spraw karnych. Niestety z uwagi na koszty proces reformatorski następował bardzo powoli nawet w samej Austrii¹⁴.

Józef II pragnął zreformować stosunki społeczne w duchu wolności, równości oraz szczęścia poddanych. Takie zamiary Józefa II zostały uwypuklone w dziedzinie stosunków feudalnych. Za jego panowania znacznie ograniczono pozycję feudałów. Posiadacze ziemscy władali posiadłościami w imieniu oraz na zlecenie państwa. Państwo mogło ingerować w sprawy mieszkańców, kształtować je lub nadzorować. Dla przykładu, w rękach feudałów nadal pozostawały kompetencje jurysdykcyjne, jednakże panowie feudalni mogli wykonywać funkcje sądownicze tylko wtedy, gdy posiadali odpowiednie kwalifikacje. W przeciwnym razie musieli zatrudnić sędziego (prawnika) uznanego przez sąd apelacyjny za kompetentnego.

Józef II kształtował stosunki pomiędzy panem a chłopem, ograniczając obowiązki spoczywające na chłopach¹⁵. Już na początku jego samodzielnych rządów, 1 listopada 1781 r. wszedł w życie patent dla Czech, Moraw i Śląska

¹² *Ibidem*.

¹³ W Galicji utworzono 19 sądów m.in. w Zamościu, Przemyślu, Sanoku, Krośnie, Rzeszowie, Mysłenicach, Tanowie, Wiśniczu i Mysłenicach (G. Ammerer, *Das Ende...*, s. 340, 341, 345, 350, 353).

¹⁴ *Ibidem*, s. 355.

¹⁵ Pozycja chłopów ulegała poprawie etapami już za rządów Marii Teresy. Za: S. Salmonowicz, *Czy istniał...*, s. 341.

usuwający poddaństwo osobiste chłopów (*Leibeigenschaft*). Zakazano podwyższania danin i robocizny ponad ustalony wymiar, a więc nadmiernej eksploatacji chłopstwa. Chłopi otrzymali wolność zawierania małżeństw oraz swobodę wyboru zawodu. Przestali być także „przywiązani” do ziemi, mieli prawo do przemieszczania się. Moc obowiązująca patentu była rozszerzana na pozostałe kraje monarchii¹⁶. Wskutek tych reform pozycja prawna chłopstwa, a szczególnie zdolność do czynności prawnych, uległa poprawie. Dążąc do ograniczenia władztwa panów nad chłopami, cesarz wydał 1 września 1781 r. dwa patenty: patent karny (*Untertansstrafpatent*) oraz patent o skargach poddanych (*Untertansbeschwerdepatent*). Regulowały one sprawy sporne pomiędzy chłopami a panami. Tok prawnych instancji rozpoczynał się w urzędzie okręgu (*Kreisamt*), kontynuowały je instancje ziemskie (*Länderinstanzen*), a kończono sprawę w najwyższej instancji, jaką była kancelaria królewska (*Hofkanzlei*). Do doradzania chłopom w sprawach z zakresu prawa cywilnego zostali powołani adwokaci (*Untertansadvocaten*). Kary aresztu wynoszące więcej niż osiem dni, a także wyrugowania, wymagały zgody urzędu okręgu (*Kreisamt*). Zakazana została chłosta oraz kary pieniężne nakładane przez panów¹⁷.

Powiązane z reformą sądownictwa, a także z reformami społecznymi (stosunki: pan feudalny–chłop) było ustanowienie jednolitej organizacji administracji lokalnej¹⁸. Na niższym szczeblu występował urząd okręgu (*Kreisamt*). Na jego czele stał starosta zajmujący się sprawami administracyjnymi, bezpieczeństwa, podatkowymi, wojskowymi i szkolnictwem. Kontrolował stosunki między panem a chłopem. Miał nadzór nad handlem i przemysłem oraz miastami i dominiami. Starosta sprawował funkcje związane z rekrutacją do wojska osób ze stanu chłopskiego oraz piastował pieczę nad chłopami. Ta ostatnia funkcja przejawiała się m.in. w obowiązku składania sprawozdań z jakiegokolwiek ingerencji w sferę osobistą lub gospodarczą chłopstwa¹⁹.

¹⁶ Należy zaznaczyć, że zniesienie poddaństwa osobistego chłopów było procesem długotrwałym. W Siedmiogrodzie zniesiono je dopiero w 1785 r. Nastąpiło to po wielkim powstaniu chłopów, które zostało krwawo stłumione i wywołało krytykę humanistów. Zob. S. Salmonowicz, *Brisot de Warville jako humanista: młodość Brissota w służbie ideałów wieku światła*, „Studia Historycznoprawne” 1995, s. 143–144.

¹⁷ H. Baltl, G. Kocher, *Oesterrichische Rechtsgeschichte von den Anfaengen bis zur Gegenwart*, Leykam 2004, s. 164.

¹⁸ W memorandum napisanym w 1765 r. z okazji powołania na współregenta oraz po wyborze na cesarza rzymsko-niemieckiego, Józef II surowo skrytykował istniejącą w monarchii habsburskiej administrację. Cesarz podał w wątpliwość sens i celowość istnienia aparatu administracyjnego. Poza tym zwracał uwagę na kosztowność administracji i stwierdził, iż lista braków jest nieskończona. Józef II stanął na stanowisku, że niezbędna jest dogłębna reforma struktur administracyjnych. Za: I. Plattner, *Josephinismus und Buerokratie*, [w:] *Josephinismus als Aufgeklaerter Absolutismus*, Wien–Koeln–Weimar 2008, s. 56 i 57.

¹⁹ K. Koranyi, *Powszechna Historia Państwa i Prawa*, t. 3, Warszawa 1966, s. 329, 330.

Wprowadzenie tych uregulowań wpłynęło korzystnie na pozycję chłopstwa w monarchii habsburskiej i wykształcenie się społeczeństwa, w ramach którego każdy poddany był pod ochroną prawa, co aktualnie stanowi trzon każdego praworządnego państwa. Reformy te wywarły także realny skutek na przyszłość. Złagodzenie bowiem ucisku feudalnego w połączeniu z reformami polegającymi na stworzeniu nowożytnej administracji i efektywnie działającego systemu skarbowego „pozwoliły uczynić z chłopą dobrego podatnika i dostarczyciela zdrowego rekruta dla armii”²⁰.

Warto także zaznaczyć, że rządy i reformy Józefa II charakteryzowała umiarkowana tolerancja religijna, która aktualnie stanowi podstawowy element państwa prawa gwarantującego swym obywatelom sferę wolności.

Maria Teresa była przeciwna wprowadzeniu tolerancji religijnej, gdyż uważała to za zagrożenie dla boskiego uzasadnienia legitymacji władzy. Józef II był natomiast zwolennikiem tolerancji religijnej, a raczej nieróżnicowania poddanych ze względu na światopogląd²¹. Jego stosunek do wprowadzenia tolerancji religijnej miał charakter utylitarny. Władca uważał bowiem, że państwo zyskuje, jeżeli korzysta z potencjału poddanych bez względu na wyznawaną przez nich religię²². Znamienne jest, że jeszcze wydana za panowania Marii Teresy kodyfikacja prawa karnego z 1768 r. (*Constitutio Criminalis Theresiana* – dalej CCT) uznawała odstępianie od wiary katolickiej (*Abfall vom christlichen Glauben*) za ciężkie przestępstwo (art. 57 CCT), za które sędzia mógł skazać nawet na karę śmierci z dodatkowymi obostrzeniami w zależności od okoliczności sprawy. Cesarzowa poddała temat tolerancji pod dyskusję pod koniec swych rządów (1777 r.), gdy odkryto, że około 10 000 mieszkańców Wisowitz i okolic przeszło oficjalnie na protestantyzm. Józef II zapytany przez matkę o radę w tej sprawie wypowiedział się za wolnością kultu, bo w przeciwnym razie konieczne byłoby wypędzenie z państwa wszystkich osób inaczej wierzących²³. Zgodnie z poglądami cesarza, zaraz

²⁰ Za: S. Grodziski, *Austria na drodze od światłego do policyjnego absolutyzmu*, „Studia Galicyjskie” 2007, s. 148.

²¹ Reformy wdrażane przez Józefa II w zakresie stosunków religijnych dotyczyły także statusu Kościoła katolickiego w monarchii habsburskiej. Miały na celu osłabienie pozycji materialnej Kościoła z jednoczesnym wzmocnieniem jego pozycji duchowej. Zob. M. Małecki, *Reformy stosunków majątkowych kościoła katolickiego w świetle józefińskiego ustawodawstwa w Galicji*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, red. W. Uruszczak i D. Małec, Kraków 2004, s. 124–134. Na temat stosunku państwa i kościoła w Europie doby oświecenia zob.: Z. Zdrójkowski *Prace Sebastiana Czołchona Profesora Akademii Krakowskiej z dziedziny prawa kanonicznego (1785–1800)*, „Zapiski Historyczne” 1964, t. 29, nr 2, s. 73–81.

²² T. Altpeter, *Von der Entstehung und Bedeutung der religiösen Toleranz im Hinblick auf die Effizienz des absolutistischen Staates am Beispiel des Josephinismus 1765–1790*, GRIN Verlag 2009, s. 10.

²³ F. Maass, *Der Josephinismus, Quellen zu seiner Geschichte in Oesterreich 1760–1790, Amtliche*

po objęciu przez niego samodzielnych rządów (1781 r.) został wydany patent przyznający swobodę wykonywania kultu religijnego protestantom (luteranizm i kalwinizm) i prawosławnym. Przez wydanie kolejnych przepisów częściowo usuwających restrykcje, które dotyczyły Żydów żyjących w monarchii habsburskiej²⁴, czy depenalizujących wystąpienia z Kościoła katolickiego i likwidujących zakaz istniejący w tym zakresie, nastąpiło dalsze rozluźnienie w sferze religijnej²⁵.

Interesujące jest także zagadnienie wolności słowa w dobie panowania Józefa II. W każdym praworządym państwie wolność słowa stanowi podstawę i gwarancję dla zgodnego z istniejącym porządkiem prawnym funkcjonowania poddanych oraz instytucji publicznych.

Początkowo Józef II opowiedział się za częściową wolnością słowa, by z czasem wprowadzać coraz więcej ograniczeń w tym zakresie. Należy zaznaczyć, że dopiero okres rządów Marii Teresy i Józefa II zapoczątkował cenzurę mającą służyć skonsolidowanej monarchii habsburskiej. Wcześniej bowiem cenzura odzwierciedlała światopogląd różnych grup, a szczególnie Kościoła²⁶. Na początku 1781 r., przedstawiając Radzie Państwa swą opinię na temat cenzury książek (*Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlicher künftigen Bücherzensur*), cesarz opowiedział się za dużą swobodą, dopuszczając nawet krytykę władzy monarszej. Zaraz po tym wydarzeniu, bo już 11 czerwca 1781 r. został wydany patent o cenzurze (*Zensurpatent*), reformujący główną komisję do spraw cenzury (*Zensurhofkommission*) oraz urzędy jej podporządkowane w duchu centralizacji, a także derogujący uprawnienia cenzorskie Kościoła. Patent znacząco złagodził cenzurę, czego wynikiem była stosunkowo duża wolność prasy. Wolność ta doprowadziła do szybkiego rozwoju gazet oraz broszur, a w związku z tym rozwoju rynku prasowego²⁷. Pisano o wszystkim, a szczególnie o osobach zajmujących się sprawami wewnętrznymi oraz ich osiągnięciami, nie wyłączając cesarza. Józef II pozytywnie oceniał taki stan, dopóki prasa wspierała jego

Dokumente aus dem Wiener Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, II. Band Entfaltung und Krise des Josephinismus 1770–1790, Wien 1953, s. 46–50.

²⁴ Na temat trudnej i zmiennej sytuacji prawnej Żydów w Galicji w czasach terezańsko-józefińskich zob.: S. Grodziski, *Stanowisko prawne Żydów w Galicji: reformy Marii Teresy i Józefa II (1772–1790)*, „Studia Galicyjskie” 2007, s. 73–85.

²⁵ Landrecht pruski z 1794 r. ustanawiał zasadę wolności sumienia i wyznania, precyzując ją poprzez m.in. zakaz prześladowań z uwagi na przekonania religijne, prawo wyboru związku religijnego przez obywatela, a nawet zakaz mieszania się przedstawicieli stanu duchownego w prywatne sprawy wyznawców. Za: D. Janicka, *Landrecht z 1794 r. a rządy prawa w Prusach*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1987, t. 39, z. 2, s. 45.

²⁶ Zob. na ten temat: T. Olechowski, *Zensur im Vormärz. Pressefreiheit und Informationskontrolle in Europa*, „Schriften der Siebenpfeiffer-Stiftung” 2013, t. 9, s. 140.

²⁷ Zob. także na ten temat: T. Olechowski, *Zur Zensur am Ende des 18. Jahrhunderts. Dichter als Zensoren*, Bochum 2007, s. 135–143.

reformy i środki służące ich wprowadzeniu. Traktował ją wówczas jako pośrednika przekazującego zamiary cesarskie pomiędzy nim a poddanymi. Jednakże z chwilą, gdy prasa zaczęła krytykować niektóre poczynania Józefa II²⁸, cesarz ograniczył przyznaną wcześniej wolność, wydając 1 lipca 1789 r. zarządzenie nakładające na wszystkie gazety codzienne, tygodniki, a także broszury, opłatę stemplową, co spowodowało bankructwo wielu z nich i znacznie ograniczyło krytykę rządów²⁹. Jednak dopiero jego następcą – Leopold II zakazał krytyki cesarza, stanowiącej najważniejszy element reform józefińskich³⁰.

Reasumując, jedynie częściowo można uznać Józefa II za zwolennika wolności słowa. Był nim do momentu, gdy prasa opowiadała się za jego koncepcją państwa, co zresztą do dzisiaj stanowi charakterystyczną cechę dla osób sprawujących władzę w państwie.

3

Tak szeroko zakrojonym reformom w zakresie administracji, sądownictwa, a także stosunków społecznych musiały towarzyszyć zmiany w prawie. Oświecony monarcha, jakim był Józef II, widział w ustawodawstwie skuteczny środek urzeczywistnienia swojej wizji państwa. Ustawy szczegółowe wydawane *ad hoc*, a najlepiej spójne, jasne i wyczerpujące kodyfikacje, miały zapewniać długotrwałą regulację stosunków społecznych³¹. Nowoczesne państwo absolutyzmu oświeconego charakteryzowało się nie tylko zwiększoną liczbą wydawanych aktów prawnych, lecz także zmianą celów ustawodawstwa i jego jakości. Stworzenie sprawnie funkcjonującego państwa wymagało zapewnienia jednorodności prawa, jego pewności i zgodności. Za panowania Józefa II odstąpiono od uchwalania prawa w rozumieniu średniowiecznym, tzn. stanowego, niezaplanowanego, nietworzącego spójnego systemu³². Należy bowiem zaznaczyć, że przypadki prawne rozstrzygane w odmienny sposób w różnych krajach tej samej monarchii, powodowały naruszenie racjonalności wymiaru sprawiedliwości oraz zarządzania państwem, a także elementarnego poczucia prawa. Stworzenie jednolitego austriackiego porządku prawnego miało duże

²⁸ Krytyka ta zaczęła się pojawiać mniej więcej w połowie rządów Józefa II i nabierała na sile.

²⁹ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und...*, s. 142–143.

³⁰ T. Olechowski, *Zensur...*, s. 143.

³¹ Zob. szerzej na temat myśli kodyfikacyjnej: S. Salmonowicz, *Narodziny nowożytnej myśli kodyfikacyjnej w Europie*, „Studia Historycznoprawne” 1995, s. 76–100.

³² Szerzej na ten temat zob.: G. Kocher, *Die Rechtsreformen Josephs II*, [w:] *Josephinismus als Aufgeklaerter Absolutismus*, Wien–Koeln–Weimar 2008, s. 127.

znaczenie w rozczłonkowanym na autonomiczne kraje państwie³³. W literaturze zaznacza się, że przebudowa państwa następowała przez kodyfikację prawa zgodnie z postulatami oświecenia i prawa natury. Co więcej józefińskie reformy prawa wprowadzały zasadę równości wobec prawa i sądu oraz zapewniały wolność osobistą każdemu poddanemu³⁴.

Nowe ustawy, a przede wszystkim kodyfikacje, miały doprowadzić do powstania spójnego, pewnego i jednakowego dla wszystkich prawa. Pewności prawa miały służyć urzędowe, drukowane zbiory ustaw, które pojawiły się dopiero w okresie terecjańsko-józefińskim. Zbiorem o charakterze powszechnym, tj. obejmującym wszystkie kraje monarchii habsburskiej był przede wszystkim zbiór wszystkich ustaw sądowych – *Justizgesetzsammlung*, który publikowany był w latach 1780–1848³⁵. Ciekawa jest również kwestia, w jaki sposób ewoluowała koncepcja tworzenia przepisów. Za panowania Marii Teresy przepisy były rozwlekłe i skomplikowane. Za panowania Józefa II miały być zwięzłe i zrozumiałe dla wszystkich³⁶.

Pewność prawa nie dotyczyła jedynie jasności przepisów prawa, lecz ogólnej pozycji prawnej poddanych. Reformy Józefa II zburzyły istniejący od czasów średniowiecza ład społeczny oraz zniósł tworzony przez korporacje i wybrane grupy społeczne prawo. Jednocześnie równość wobec prawa, uniformizacja społeczeństwa doprowadziły do zachwiania stosunków społecznych. Reformy kładły nacisk na indywidualizację, więc nagle każda jednostka wyodrębniona została z grupy społecznej. Absorpcja korporacji przez państwo stworzyła wakat w strukturze społecznej i ukierunkowanie społeczeństwa na wszechobecne państwo. Dotychczas stany zajmowały się zagwarantowaniem i wykonywaniem prawa. To wszystko, a także podważenie Boskiej legitymacji władzy na rzecz oświeceniowych koncepcji umowy społecznej, mogło doprowadzić do wybuchu rewolucji społecznej.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy stwierdzić, że reformy prawa przeprowadzone przez Józefa II miały nowatorski charakter. Traktowano je bowiem jako skuteczny środek ograniczający omnipotencję państwa oraz stabilizujący nastroje społeczne. W ramach prawa karnego, a szczególnie w zakresie prawa prywatnego, próbowano stworzyć nową podstawę dla władzy państwowej i prawa. Chodziło o stworzenie prawa, które zapewniałoby jednostce, nawet w państwie absolutnym, wolną przestrzeń³⁷.

³³ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und...*, s. 153–164.

³⁴ K. Sójka-Zielińska, *Pojęcie praw i wolności obywatelskich w myśli kodyfikacyjnej Oświecenia austriackiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1991, t. 43, z. 1–2, s. 387.

³⁵ Szerzej na ten temat zob.: S. Grodziski, *Źródła prawa w Galicji w latach 1772–1848*, [w:] *Studia Galicyjskie*, Kraków 2007, s. 20, 21.

³⁶ G. Kocher, *Die Rechtsreformen...*, s. 131.

³⁷ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und...*, s. 153–164.

Reformy wprowadzone przez Józefa II dotyczyły głównie podstawowych gałęzi prawa, czyli prawa cywilnego i karnego. W zakresie prawa cywilnego materialnego, podobnie jak za panowania Marii Teresy, reformy te nie zakończyły się sukcesem. Nie stworzono pełnej kodyfikacji prawa cywilnego, a wydano jedynie pojedyncze ustawy w zakresie prawa osobowego, rodzinnego i spadkowego, które następnie weszły w skład powszechnego kodeksu cywilnego wydanego 1 listopada 1786 r. (dalej JBGB). W dużym stopniu odpowiadały nowym koncepcjom i zostały sporządzone w nowoczesny sposób.

Nowatorski stosunek do materii cywilnoprawnych widoczny był już w patencie o zaręczynach (*Verlöbniapatent*) z 30 sierpnia 1782 r. Akt ten uznał wszystkie przyrzeczenia małżeńskie za nieważne, bo sprzeczne z indywidualną wolnością każdej jednostki. Przyrzeczenia małżeńskie uznane zostały za zbędne zarówno z punktu widzenia interesu jednostki, jak i państwa („*weder fuer den Staat noch fuer die Privaten nuetzlich, sondern vielmehr mit Rueksicht auf die erzwungenen Ehen schaedlich sind*”)³⁸. Wyodrębnienie jednostki i zaznaczenie jej prawnonaturalnej sfery wolności było niezmiernie istotne, jest bowiem podstawowym elementem każdego praworządnego państwa.

Kolejnym krokiem była sekularyzacja prawa małżeńskiego osobowego. Nastąpiło to w wydanym 16 stycznia 1783 r. patencie o małżeństwie (*Ehepatent*). Był to pierwszy akt prawny uznający *expressis verbis* małżeństwo za umowę cywilną³⁹. Nie określał jednak fakultatywnego czy obligatoryjnego małżeństwa cywilnego. Nadal opierał się na systemie wyznaniowo-świeckim. Wobec katolików stosowano przepisy prawa kanonicznego, m.in. zakazano rozwodów. Jednak nie wszystkie przepisy zgodne były z wyznaniem, np. przepis mówiący, że brak zgody rodziców lub opiekunów na zawarcie małżeństwa może doprowadzić do jego zerwania. Z chwilą wydania patentu sprawami małżeńskimi (chodzi o prawo małżeńskie osobowe) zajmowały się sądy państwowe, a kompetencji tej pozbawione zostały sądy diecezjalne⁴⁰.

Wiele nowych postanowień w duchu zasad równości wobec prawa, wolności w wyodrębnionej sferze prywatnej, zawierał patent o spadkobranii (*Erbfolgepatent*) z 11 maja 1786 r., derogujący partykularne zarządzenia spadkowe oraz wprowadzający jednolity ustawowy porządek dziedziczenia dla wszystkich stanów. Dziedziczyć mogły wszystkie dzieci niezależnie od płci. Spadkobiercy byli sobie równi i spadek dziedziczyli w równych częściach. Takie postanowienia uderzały w dawne, szlacheckie prawa spadkowe, które zwykle dawały uprzywilejowaną pozycję synom względem córek, a w przypadku posiadania

³⁸ *Idem, Mozart im Familien- und Erbrecht seiner Zeit*, Wien–Koeln–Weimar 1999, s. 80–82.

³⁹ Przepisy państwowe regulowały zarówno ważność, jak i skutki małżeństwa.

⁴⁰ A. Dziadzio, *Osobowe prawo małżeńskie w Austrii na tle stosunków państwo–Kościół katolicki (XVIII–XIX wiek)*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa, op. cit.*, s. 137–139.

tylko męskiego potomstwa, forowania pierworodnego. Konsekwencje tego patentu były daleko idące. Jego postanowienia prowadziły do rozdrobnienia dóbr rodzinnych, w związku z czym dotknął w dużym stopniu majątków i pozycji szlachty⁴¹. Jednak szczególnie ważne jest, że patent ten zgodnie z duchem reform józefińskich opowiadał się za równością wobec prawa i za brakiem dyferencjacji z uwagi na płeć.

Rewolucyjne były również podjęte przez Józefa II próby polepszenia pozycji dzieci pozamałżeńskich, a nawet w pewnych przypadkach zrównanie ich statusu ze statusem dzieci ślubnych⁴². Odpowiadając na postulaty szkoły prawa natury, Józef II wprowadził rozróżnienie na dzieci ślubne i nieślubne, odchodząc od rzymskiego wyodrębnienia różnych grup dzieci nieślubnych (np. zrodzonych ze związków kazirodczych, dzieci księży). Za nieślubne uznawane były dzieci wtedy, gdy udowodniono, że w chwili ich poczęcia jedno z rodziców lub oboje byli zamężni lub jeżeli między rodzicami występowała przeszkoda małżeńska, której nie można było usunąć. Pozostałe dzieci zostały zrównane w prawach z dziećmi z prawego łóża. Takie postanowienie było bardzo nowoczesne, ale trudne do zaakceptowania przez ówczesne stanowe i konserwatywne społeczeństwo⁴³. Po śmierci Józefa II odstąpiono od nowatorskich rozwiązań. Zgodnie z patentem z 22 lutego 1791 r. nieślubne dziecko otrzymywało nazwisko matki, lecz bez szlachectwa i herbu⁴⁴.

Istotne jest uznanie przez doktrynę austriacką ww. postanowień w zakresie prawa rodzinnego za nowatorskie, a także podkreślanie dosłownego powtórzenia treści niektórych przepisów JBGB w obowiązującym kodeksie cywilnym z 1811 roku (ABGB)⁴⁵.

Wkrótce po ogłoszeniu patentu o spadkach, wydany został wyżej wspomniany powszechny kodeks cywilny – JBGB. W krajach niemieckich oraz czeskich wszedł w życie 1 maja 1787 r. Składał się z 5 części – prawa osobowego, małżeńskiego osobowego i majątkowego, rodzinnego oraz opiekuńcze-

⁴¹ R. Hoke, *Oesterreichische und deutsche Rechtsgeschichte*, Wien–Koeln–Weimar 1996, s. 273.

⁴² JBGB stanowił pierwszy kodeks austriacki regulujący kwestie nazwiska dzieci. Nie przewidywał on możliwości uprawnienia dziecka w wyniku późniejszego zawarcia małżeństwa przez rodziców, ani *legitimatio per rescriptum principis*, ani w związku ze zrównaniem statusu dzieci ślubnych i nieślubnych. Za: A. Gulczyński, *Nazwisko dziecka. Ewolucja uzyskiwania relacji rodzinno-prawnych*, Poznań 2010, s. 125, 237, 262.

⁴³ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und...*, s. 149–150. Dyskryminująca pozycja dzieci nieślubnych przewidziana została przez kodeks cywilny austriacki (ABGB) z 1811 r. Nawet nowela ABGB z 1914 r. nie uchyliła przepisów dyskryminujących, a jedynie poprawiła status dzieci nieślubnych. Ostatecznie dopiero w 1989 r. w Austrii zniesiono całkowicie przepisy dyskryminujące dzieci nieślubne. Przepisy wydane za panowania Józefa II wyprzedzały więc epokę.

⁴⁴ Za: A. Gulczyński, *op. cit.*, s. 202.

⁴⁵ C. Faistenberger, H. Barta, F. Geschnitzer, *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts*, Wien–New York 1992, s. 16.

go. W zakresie prawa osobowego wprowadzono nowość polegającą na ogólnej definicji osobowości prawnej. Zgodnie z postulatami prawa natury, każda jednostka była podmiotem prawa. Jednocześnie traciła swą wolność, wypełniając wiążące ją zobowiązania⁴⁶. Z punktu widzenia niniejszego opracowania za wielce istotne należy uznać te przepisy JBGB, które gwarantowały każdemu poddanemu pełną wolność pod ochroną prawa. Zgodnie z brzmieniem §1 części I nałożono na ustawodawcę, czyli władcę, obowiązek dokładnego określenia praw poddanych, co jest zgodne z zasadą praworządności. Dodatkowo w §7 części I określono zasadę *lex retro non agit*, która stanowi podstawową zasadę w każdym państwie prawa. W §9 części I natomiast zaznaczono powszechną moc obowiązującą ustaw we wszystkich krajach wchodzących w skład monarchii habsburskiej i ich derogujące działanie w stosunku do istniejących zwyczajów. W §10 części I z kolei zaakcentowano, że w przypadku braku uregulowania ustawowego, zakazane jest powołanie się na zwyczaj. Wówczas konieczne było zwrócenie się do ustawodawcy (władcy) o wydanie powszechnie obowiązującego zarządzenia. Podkreślono tym samym zasadę jednolitego stosowania prawa w całej monarchii, co wpływało także na wzmocnienie wśród poddanych pewności prawa. Z uwagi właśnie na pewność prawa §11 i §12 części I precyzowały możliwość obowiązywania zwyczajów, jeżeli miały one charakter jawny, długotrwały, a także stosowane były dobrowolnie we wszystkich krajach monarchii lub w ich większej części.

W ramach JBGB warto podkreślić także §4 części I zawierający zasadę równości wobec prawa niezależnie od statusu społecznego. Określono bowiem, że każdy niezależnie czy jest tubylcem (*Eingebohrner*) czy obcokrajowcem (*Fremder*) jest związany obowiązującymi ustawami, a przeciwie „jedną z gwarancji praworządności w państwie jest obowiązywanie zasady nadrzędności i panowania ustaw”⁴⁷. Jednak podkreślenie, że każdy jest związany ustawą, nie wyłączało prymatu woli władcy i jego uprawnień prawotwórczych.

JBGB określała także pozycję sędziów. Wydaje się, że określenie ich jako niezawisłych jest zbyt daleko idące. Sędziowie mieli orzekać zgodnie z brzmieniem obowiązujących przepisów i nie wykroczać poza wykładnię literalną. Jednocześnie zaznaczono, że w przypadkach, gdy w ustawie pozostawiono swobodę sędziemu, tzn. zobowiązany był on do oceny okoliczności sprawy, to miał tego dokonać według zasad słuszności (§24 części I JBGB). W przypadkach nieuregulowanych lub wątpliwych sędziowie mieli obowiązek zgłoszenia się o pouczenie do panującego (§26 części I JBGB). Konkludując, sędziowie byli traktowani jak urzędnicy mechanicznie wykonujący przepisy, choć jednocześnie zaznaczono, że dysponują pewną swobodą, lecz

⁴⁶ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und...*, s. 149.

⁴⁷ D. Janicka, *Landrecht z 1794 r...*, s. 36.

ponownie jedynie w zakresie określonym przez ustawodawcę w samej ustawie lub w rozstrzygnięciu konkretnego przypadku przez władcę⁴⁸. Zgodnie bowiem z §26 części I JBGB władca, rozstrzygając przedstawną mu sprawę tworzył niejako precedens dla jej podobnych. Sędzia mógł się na nim oprzeć, jednocześnie zgłaszając to władcy.

Szczególnie istotny charakter miała gwarancja pełnej wolności każdego poddanego (*Unter dem Schutze, und nach der Leitung der Landesgesetze genissen alle Unterthanen ohne Ausnahme die vollkommene Freiheit* – §1 części II). Cele postawione ustawodawstwu powodowały, iż postanowienia zawarte w JBGB wykraczały poza materię prawa prywatnego i miały charakter praw podstawowych (konstytucyjnych). Wcześniej wspomniany §1 części I JBGB konstytuował roszczenie każdego poddanego do władzy królewskiej o zapewnienie porządku i bezpieczeństwa. Obowiązkiem władzy książęcej było wyraźne określenie praw poddanych, a także kierowanie ich działaniami w celu zapewnienia ogólnego dobrobytu społecznego. Z kolei §1 części II kształtował obronę przed samowolnymi działaniami organów państwowych. Zgodnie z treścią tego przepisu poddani otrzymali wolność.

Elementy państwa prawa były więc w ograniczonym zakresie widoczne już w dobie monarchii absolutnej. Należy bowiem zaznaczyć, że podstawowym wyznacznikiem materialnego państwa prawa jest „ochrona wolności jednostki we wszystkich segmentach życia państwowego”⁴⁹.

Reforma prawa karnego materialnego i formalnego także wprowadzała do systemu elementy gwarantujące poddanym przestrzeganie prawa. Kodeks regulujący prawo karne materialne, czyli powszechna ustawa o zbrodniach i karach (*Allgemeine Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung*), została ogłoszona w Wiedniu w 1787 r. – dalej CCJ⁵⁰. Obowiązywała we wszystkich ziemiach monarchii habsburskiej (zakres terytorialny). Wprowadzała zasadę równości wobec prawa karnego wszystkich poddanych, likwidując wszelkie przywileje, np. z uwagi na pochodzenie (zakres podmiotowy)⁵¹. W sposób

⁴⁸ Analogicznie uznawano sędziów za urzędników w Prusach schyłku XVIII wieku. Utworzono specjalną komisję (*Gesetzkommission*), do której mieli się zwracać sędziowie o opinię w wątpliwych przypadkach. Za: D. Janicka, *Landrecht z 1794 r...*, s. 40.

⁴⁹ A. Dziadzio, *Koncepcja państwa prawa...*, s. 179.

⁵⁰ Zagadnienia prawa karnego materialnego zostały poddane wnikliwej teoretycznoprawnej analizie dokonanej przez S. Salmonowicza w: *Prawo Karne Oświeconego Absolutyzmu z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX w.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1966, R. 71, z. 3.

⁵¹ W praktyce egzekwowano zasadę równości wobec prawa. Wytyczne sądów apelacyjnych wskazywały, że CCJ ma jednakowe zastosowanie wobec wszystkich przestępców, a więc także wobec obcokrajowców (7 sierpnia 1787 r.) oraz wobec księży (25 lipca 1787 r.), za G. Ammerer, *op. cit.*, s. 376.

zupelny regulowała prawo karne materialne, derogując wszystkie wcześniej obowiązujące akty prawne, zwyczaje i przywileje (zakres przedmiotowy). Takie rozwiązanie stanowiło nowość w obowiązującym wówczas systemie prawa kontynentalnego. W preambule Józef II określił cele, którymi kierował się, wprowadzając ustawę. Pragnął nadać wymiarowi sprawiedliwości postępowy kierunek, wprowadzić odpowiednie proporcje pomiędzy przestępstwami a karami, usunąć uznaniowość urzędników, w tym także sędziów, a także wprowadzić nowoczesne ujęcie materii karnej⁵².

Przepisy prawa karnego podobnie jak przepisy prawa cywilnego charakteryzowała zwięzłość. Brak dokładnych i kazuistycznych sformułowań w odniesieniu do zawartych w ustawie definicji, a także opisów znamion przestępstw, zakaz uznaniowej oceny, nakaz ścisłej subsumpcji prowadziły do niepewności i wątpliwości w praktyce. Sędziowie przyzwyczajeni do przepisów mających charakter opisowy, a także do uznaniowości w zakresie wykładani prawa mieli duże problemy ze ścisłym związaniem ustawą i *explicite* wyrażonym zakazem wykładni. W związku z tym w praktyce często zdarzały się przypadki, gdy sędziowie nie określali w wyroku okresu kary więzienia, miejsca odbywania kary lub rodzaju pracy przymusowej. W praktyce częstym zjawiskiem były pytania sądów o wskazanie właściwej interpretacji przepisów. Cesarz kompetencję w zakresie autentycznej wykładni przepisów prawa scedował na urzędników, którzy udzielali odpowiedzi w indywidualnych pismach, a w przypadkach, które dotyczyły interesu publicznego odpowiedzi udzielane były w formie dekretu rozsyłanego do urzędów⁵³.

Przestępstwo zgodnie z CCJ nie stanowiło już złamania Bożego przykazaania, lecz naruszenie powszechnie obowiązujących przepisów. Nastąpiło znaczne złagodzenie penalizacji przestępstw religijnych. To także wskazuje w pewnym zakresie na próbę laicyzacji prawa, co stanowiło jeden z elementów koncepcji państwa prawnego w XIX wieku⁵⁴.

Istotne było także wprowadzenie wyraźnego rozróżnienia przestępstw kryminalnych rozpatrywanych przed sądami kryminalnymi od przestępstw politycznych – badanych i karanych przez urzędy państwowe. Doprowadzonym przed sąd kryminalny mógł być, zgodnie z wprowadzeniem do CCJ, tylko ten przestępca, który popełnił przestępstwo przewidziane przez ustawę.

⁵² Na temat CCJ wypowiedział się francuski humanista J.P. Brissot de Warville (1754–1793). W broszurze z 1787 r. pozytywnie wypowiedział się na temat zniesienia kary śmierci, krytykując jednocześnie surowy system kar pozbawienia wolności, a także utrzymanie kary dodatkowej – piętnowania. Za: S. Salmonowicz, *Brissot de Warville..., op. cit.*, s. 144.

⁵³ G. Ammerer, *op. cit.*, s. 373, 374.

⁵⁴ A. Dziadzio, *Koncepcja państwa prawa..., s. 181.*

Powyżej opisany podział przestępstw był *novum* w dziejach kodyfikacji kar-nych. Opierał się na zasadzie winy. Tylko przestępstwo popełnione z zamiarem bezpośrednim (*dolus directus*) lub pośrednim (*dolus indirectus*) oraz określone w części pierwszej CCJ było przestępstwem kryminalnym i zastosowanie miały do niego przepisy surowsze.

Po raz pierwszy wprowadzono zasady *nullum crimen* oraz *nulla poena sine lege*. Za przestępstwo kryminalne, zgodnie z §4 CCJ, nie można było uznać przestępstwa popełnionego z winy nieumyślnej, a tym bardziej z przypadku. Takie przestępstwa były tylko wtedy karane, gdy zostały wyspecyfikowane przez ustawy, jako *delictum sui generis*. Wprowadzenie tych zasad oznaczało ściśle wypełnianie woli ustawodawcy. Równocześnie wywarły one pozytywny skutek dla poddanych, chroniąc ich przed uznaniowością organów wymiaru sprawiedliwości.

Nowatorskie postanowienia dotyczyły także kary. Bezprecedensowe było położenie głównego nacisku na karę pozbawienia wolności, co wcześniej nie miało miejsca, gdyż kara śmierci stanowiła karę zasadniczą. W postępowaniu zwykłym, zgodnie z §20 CCJ, zniesiono karę śmierci. Stosowano ją jedynie w postępowaniu doraźnym i dopuszczalna była tylko jedna forma jej wykonania, jaką było powieszenie. Jednocześnie kara pozbawienia wolności nierzadko prowadziła do śmierci skazańca. Surowy charakter i możliwe obostrzenia prowadziły do wysokiej śmiertelności. Analogicznie jak w przypadku CCT w praktyce nie wykorzystywano okoliczności zaostrzających kary, lecz łagodzące jej wymiar. Zbyt ciężkie kary były krytykowane przez współczesnych⁵⁵, a szczególnie kara holowania statków na Dunaju⁵⁶. Śmiertelność w ramach wykonywania tej kary wynosiła 61,7% w latach 1784–1789 r. według danych przedstawionych przez Nadworną Radę Wojenną. Interesujące jest, że cesarz dołożył wszelkich starań, by opis odbywania tej kary był rozpowszechniony w społeczeństwie, ponieważ jej celem była prewencja generalna⁵⁷.

W CCJ wyraźnie zaznaczono, że celem reform prawa karnego jest także poprawa wymiaru sprawiedliwości prowadząca do pewności prawa. Osiągnięcie tych założeń miało nastąpić nie tylko poprzez zakaz uznaniowej wykład-

⁵⁵ Anonimowy autor, krytycznie wypowiadając się na temat reform prawa karnego, zatytułował swe pismo: „Dlaczego cesarz Józef nie jest kochany przez swój lud?” (*„Warum wird Keiser Joseph von seinem Volke nicht geliebt?”*), za: G. Ammerer, *op. cit.*, s. 339 i 363.

⁵⁶ Kara holowania berek na Dunaju była stosowana od 1783 r. na zarządzenie Józefa II. Oficjalnie wprowadzono ją dopiero w 1788 r. Na tę karę mogli zostać skazani wyłącznie mężczyźni. Szerzej zob.: L. Pauli, *Poena propriae. Das Problem der Sonderstrafen in der europaeischen Gesetzgebung aus den Jahren 1751–1903*, Warszawa–Kraków 1982, s. 65, 66.

⁵⁷ Cesarz w celu „rozślawienia” kary holowania statków wydał 12 maja 1787 r. dekret pt. *„Die Beschreibung der grossen Strafe, welche die zum Schiffziehen verurteilten Verbrecher erdulden”*. *Ibidem*, s. 386 i 390.

ni prawa, zakaz analogii, lecz także poprzez wcześniej wspomnianą reformę ujednoczenia organizacji sądów oraz obsadzania ich profesjonalnymi, wykwalifikowanymi, wykształconymi i należycie wynagradzanymi sędziami. Pomimo problemów praktycznych, jakie towarzyszyły wprowadzeniu CCJ, należy zaznaczyć, że obecnie zasadą w każdym państwie prawa jest ściśle związanie sędziów ustawą, a także zakaz uznaniowej wykładni prawa szczególnie w odniesieniu do prawa karnego.

W kontekście powyższych uwag należy zauważyć, że zachodził ścisły związek prawa karnego materialnego z prawem procesowym. Przewidzianemu w CCJ podziałowi przestępstw na kryminalne i polityczne odpowiadały dwie odrębnie uregulowane procedury, przed różnymi organami wymiaru sprawiedliwości. Postępowanie w sprawie przestępstw kryminalnych regulowane było przez Ordynację karnoprosową Józefa II z 1788 r. (dalej zwana Ordynacją), a w sprawie przestępstw politycznych przez „Instrukcję dla politycznych urzędów w sprawie przeprowadzenia inkwizycji, wyrokowania i wykonania kar przeciwko oskarżonemu o popełnienie przestępstwa politycznego” z 1787 r.

Nowością przewidzianą przez Ordynację był podział etapów postępowania połączony z podziałem funkcji procesowych. Wskutek podziału postępowania na śledztwo wstępne i postępowanie (śledztwo) sądowe, a także przyporządkowanie prowadzenia tych dwóch etapów innym organom, tzn. odpowiednio organom policyjnym (politycznym)⁵⁸ oraz sądowi, nastąpiła poprawa obiektywności oceny materiału dowodowego na etapie właściwego postępowania sądowego. Wpłynęło to z pewnością na poprawę pozycji podsądnego w postępowaniu karnym. Należy zaznaczyć, że analogiczne postanowienia zawierało w późniejszym czasie nowatorskie ustawodawstwo napoleońskie, a dokładnie kodeks postępowania karnego z 1808 r.⁵⁹

Wykrywaniem, uzyskiwaniem i gromadzeniem materiału dowodowego zajmowały się głównie organy policyjne, lecz dodatkowo niewykluczony był nadzór legalności podjętych czynności ze strony sądu na wniosek podejrzanego. Należy również podkreślić, że organy polityczne uzyskały duże kompetencje w ramach postępowania w sprawach dotyczących przestępstw politycznych. Przyznano im uprawnienia sędownicze.

Ordynacja w stosunkowo szerokim zakresie uwzględniła postulaty oświeceniowe. W Ordynacji ograniczono uznaniowość sędziowską, rozdzielono funkcje procesowe, ograniczono formalizm związany z przesłuchaniami arty-

⁵⁸ Przez enigmatyczne pojęcie organów politycznych rozumiano w sposób szeroki urzędy lokalne (*Ortsobrigkeit*), urzędy okręgowe (*Kreisaemter*), Gubernie, a nawet kancelarię nadworną (*Hofkanzlei*). Za: G. Ammerer, *op. cit.*, s. 349.

⁵⁹ Szerzej na temat postanowień napoleońskiego kodeksu postępowania karnego z 1808 r. zob.: S. Waltoś, *Napoleoński model procesu karnego a współczesny proces karny w Polsce*, CPH 2005, t. 57, nr 2, s. 151–162.

kułowanymi, zniesiono instytucję przysięgi oczyszczającej i położono nacisk na szybkość postępowania. Interesujące jest, że w Ordynacji legislator, wprowadzając przepisy poprawiające byt aresztowanych uzasadniał to działaniem „ludzkim” (*Menschlichkeit fordert*), a w CCT – chrześcijaństwem (*christlich*).

Mając na uwadze powyżej określone zmiany w zakresie procedury karnej, można dostrzec, że ukierunkowane były na upodmiotowienie poddanego w postępowaniu przed sądem i jego obronę przed niewłaściwie działającym wymiarem sprawiedliwości. Zarówno więc w reformie prawa karnego materialnego, jak i formalnego można zauważyć postanowienia zmierzające do stworzenia rządów prawa.

Ważne z punktu widzenia praworządności stanowiło uznanie zasady powszechnej dostępności przepisów prawa. Każda osoba mogła zapoznać się z obowiązującym prawem, które było w szerokim zakresie rozpowszechniane. Cel ten miał zostać osiągnięty poprzez wprowadzenie określonego w §2 części I JBGB wymogu publikacji ustaw w taki sposób, by jak najszybciej docierały do powszechnej wiadomości. Dotyczyło to także innych gałęzi prawa. Wprowadzając CCJ Komisja kompilacyjna wyraziła pogląd, że poddani muszą uzyskać możliwość zapoznania się z treścią ustawy, aby traktować ją jak „katechizm właściwego postępowania”. Cesarz i jego współpracownicy sądzili, że ważne ustawy poddani mają nie tylko znać, lecz także posiadać jako adresaci tych norm prawnych. Dlatego też ustawy tłumaczone były na języki występujące w monarchii habsburskiej. Józef II kładł wielki nacisk, by tłumaczenia były autentyczne. CCJ została opublikowana w języku niemieckim, czeskim, polskim, włoskim i po łacinie⁶⁰. Wszystko to miało służyć powszechnemu zapoznaniu się z treścią nowych ustaw, a w związku z tym wzmacniało praworządność.

4

Reformy administracji i sądownictwa polegające na stworzeniu jednolitego systemu hierarchicznie uporządkowanych urzędów, standaryzacja procedur administracyjnych i sądowych, instancyjność, zmieniły obraz struktur administracyjnych i sądowych w monarchii habsburskiej. Stosunki poddanych z administracją miały stać się unormowane i jawne, a wydane decyzje transparentne i zrozumiałe⁶¹. Należy zaznaczyć, że duże znaczenie dla poddanych

⁶⁰ G. Ammerer, *Das Ende...*, s. 335.

⁶¹ W tym miejscu należy zaznaczyć, iż istnienie przestępstw związanych z nadużyciem sprawowanego urzędu były efektem reform administracji za panowania Marii Teresy i Józefa II. Po raz pierwszy w CCJ nastąpiła penalizacja przestępstw urzędniczych, co było zaczątkiem dla „(...) moralnej dyskwalifikacji tego czynu w opinii publicznej (...)”. Za: L. Pauli, *Austriacki Kodeks Karny z 1803 r. w Wolnym Mieście Krakowie (1815–1833)*, cz. 2, Kraków 1970, s. 25.

miała instancyjność, którą dodatkowo wzmacniała możliwość złożenia do cesarza petycji w każdej sprawie. Decyzje administracyjne musiały zostać podjęte zgodnie z obowiązującymi ustawami i rozporządzeniami. To wszystko prowadziło do zlikwidowania wszelkiej samowoli urzędniczej i do zapewnienia poddanym ochrony prawnej⁶². Gwarancja przestrzegania obowiązującego prawa została wzmocniona przez możliwość wniesienia apelacji w procedurze cywilnej, a w ramach procedury karnej wprowadzenia obowiązku zatwierdzania niektórych wyroków przez sąd wyższej instancji oraz możliwość wniesienia środka zaskarżenia, jakim był rekurs. Także reformy stosunków społecznych, m.in. ograniczona tolerancja religijna, wolność osobista chłopstwa, ograniczona wolność słowa, stanowiły działania wręcz rewolucyjne i można w nich odnaleźć elementy praworządności.

Warto również zaznaczyć, że wcześniej omówione § 1 części I oraz §1 części II JBGB uznawane są za pierwsze w historii niemieckiego prawa konstytucyjnego ustawowe określenie stosunku pomiędzy władcą a poddanymi w duchu teorii prawnonaturalnej. Wskutek związania wykonywania władzy niezależnymi od państwa celami i normami miały charakter postanowień konstytucyjnych w sensie materialnym⁶³.

Abstrahując od oceny poszczególnych ustaw, należy zaznaczyć, iż były nowoczesnymi aktami prawodawczymi silnie akcentującymi zasadę równości wszystkich poddanych wobec prawa. Za panowania Józefa II stworzono podwaliny nowoczesnego ustawodawstwa, likwidując stanowość w prawie, przekazując pisanie ustaw profesjonalnym urzędnikom. Ustawodawstwo charakteryzowało się generalną koncepcją systemową, a dzięki przyjętej koncepcji implementacji gwarantowało wdrożenie prawa przez reprezentujących państwo urzędników⁶⁴. Co więcej, kodyfikacja i unifikacja prawa, stwarzając jednolity austriacki porządek prawny, wpłynęła na wyodrębnienie się monarchii austriackiej od Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Rezygnacja z prawa powszechnego Rzeszy (*gemeines Recht*) i stworzenie nowego, skodyfikowanego austriackiego prawa, były punktem wyjścia dla rozwoju zarówno *de jure*, jak i *de facto* niezależnego państwa⁶⁵. Jednocześnie wiele z reform miało charakter przedwczesnej projekcji, odbiegającej od świadomości społecznej poddanych, których wdrożenie było wówczas niemożliwe. W literaturze za-

⁶² I. Plattner, *Josephinismus und Biurokratie*, [w]: *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus...*, s. 74, 75.

⁶³ W. Ogris, *Zwischen Absolutismus...*, s. 66, 67.

⁶⁴ W tym miejscu należy przypomnieć stwierdzenie słynnego niemieckiego prawnika Christiana Brody, iż bez przemian józefińskich reformy lat 1848 czy 1918, a także zmiany po 1948 r., a nawet po 1970 r. byłyby niewyobrażalne. Szerzej na ten temat zob.: G. Kocher, *Die Rechtsreformen...*, s. 127.

⁶⁵ W. Ogris, *Joseph II.: Staats- und...*, s. 153–164.

znacza się także to, że Józef II, kontynuując program reform stworzony wraz z matką – Marią Teresą, czynił to konsekwentnie i pośpiesznie. Spowodowało to opór grup uprzywilejowanych poparty, z różnych przyczyn (m.in. narodowych), przez pozostałą ludność monarchii habsburskiej⁶⁶.

Reformy w państwie i wydane w związku z ich wprowadzeniem regulacje prawne, przekształcały ustrój absolutny, ujednolicały organizację wewnętrzną oraz zmierzały do pełnej centralizacji władzy. Zaznaczenia wymaga także fakt, że bez reform Marii Teresy, a następnie Józefa II niemożliwa byłaby pierwszoplanowa rola Austrii wśród państw niemieckich, narzucanie swej woli w Europie Środkowo-Wschodniej, a także sukcesy kanclerza Metternicha⁶⁷.

Postulaty oświeceniowe znalazły odzwierciedlenie w regulacjach wprowadzających zasadę równości wobec prawa, prawa do sądu oraz gwarantujących wszystkim poddanym wolność osobistą. Działania te należy uznać za pierwszy krok w kierunku powstania państwa prawa (*Rechtsstaat*). Jednocześnie należy zaznaczyć, że idea praworządności była trudna, a wręcz niemożliwa do zrealizowania w ówczesnych politycznych i społecznych uwarunkowaniach. Wydaje się, że reformy Józefa II, realizując ideały Oświecenia, zmierzały w kierunku praworządności, lecz ich podstawowym teleologicznym założeniem było zapewnienie dobrobytu dla wszystkich poddanych, a przede wszystkim wzmocnienie pozycji państwa.

Summary

The article presents the concept of execution of power and attitude of Josef II to reforms, focusing on selected administrative, court, and civic reforms. The new concept of legislation is explained together with the function that law is to play, and reforms in civil and criminal law are discussed. The article closes with a recapitulation of the most crucial results of the reforms conducted during the reign of Josef II.

Zusammenfassung

Der Autor befasst sich mit dem Konzept der Machtausübung und präsentiert seine Haltung den Reformen von Josef II. gegenüber. Im Artikel wird die neue Idee der Rechtsformung und der Funktionen des Rechts näher dargestellt. Auch die Reformen des Zivilrechts und des Strafrechts werden hier besprochen. Zum Schluss bringt der Autor die Ergebnisse der unter der Herrschaft von Josef II. vollbrachten Reformen zusammen.

⁶⁶ Reformom przeprowadzonym za panowania Marii Teresy i Józefa II poświęcona została dwutomowa praca pt. *Oesterreich in Europa der Aufklaerung. Kontinuitaet und Zaesur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposion in Wien 20–23 Oktober 1980*, Wiedeń 1985, 1, 2 Baende, s. 1102 – zob. opracowanie materiału zawartego ww. publikacji: S. Salmonowicz, *Z dziejów absolutyzmu oświeczonego w Austrii*, CPH 38/2 (1986), s. 157.

⁶⁷ Za: *ibidem*, s. 153.